УДК 811.512'373

Г.С. Хаҗиева-Демирбаш

ТАТАР МИФОНИМИКАСЫ: ҮСЕШЕ ҺӘМ ӨЙРӘНҮ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Статья посвящена семантической реконструкции мифонимов в татарском языке. Объектом исследования являются татарские мифонимы, а предметом анализа выступают этнолингвистические механизмы концептуализации мира. В статье выделяются мифонимы, связанные с высшим пантеоном мусульманской и христианской религий, а также мифонимы, связанные с «низшей мифологией». Автором проводится разграничение понятий «теоним» и «демоним», выделяются их ономастические особенности. Выдвигается гипотеза о том, что мифоним является уникальным материалом, зафиксированный в фольклорном творчестве народа, который тесно связан с этнокультурой, этническим составом народа, различными взглядами, приметами и обычаями. В ходе проведенного этнолингвистического анализа было установлено, что мифонимы репрезентируют этнокультурные сведения, запечатлённые в мифологическом народном сознании. Применены методы лингвокультурологической интерпретации, семантической реконструкции, этимологического анализа.

Ключевые слова: этнолингвистика, мифонимика, мифонимы, теонимы, демонимы, мифопоэтическая картина мира.

Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан үткәрелгән күпсанлы экспедицияләр төрле төбәкләргә сибелеп яшәгән, шул исәптән Татарстанда яшәүче төрле киңлектәге мәдәнияткә караган татарларның мифологик лексикасын барларга, теркәргә, эзлекле фәнни яссылыкта тикшерергә, шулай ук үткән һәм бүгенге көн күзлегеннән якын килеп өйрәнергә мөмкинлек бирә. Татар халкында киң таралган һәм хәзер дә кулланылышта йөргән, фольклор-диалектологик жанрларда гына сакланып калган гаять дәрәҗәдә кызыклы архаик лексик катламны тәшкил иткән мифологик лексиканы җыеп, фәнни әйләнешкә кертү бүгенге татар тел белеменең мөһим бурычларынннан санала һәм перспектив юнәлешен тәшкил итә. Хәзерге татар тел белеменең этнолингвистик мәсьәләләрен чишүдә мифологик лексиканың киң базасын булдыру һәм системалаштыру иң нәтиҗәле чара булып санала. Аерым бер мифонимның генезисын ачыклап, гомумтөрки контекст кысаларында этнолингвистик аспектта реконструкцияләү эше ономастика тармагына караган мифонимиканың үсеш мәсьәләләрен хәл итәргә мөмкинлек бирә.

Мифонимика – ономастиканың мифоантропоним, мифотопоним, мифофитоним, теоним, демоним кебек ономастик берәмлекләрнең телдәге функцияләрен, мәгънәләрен һәм төзелешләрен, барлыкка килү закончалыкларын өйрәнә торган бер тармагы

[ЭСЛТП, 2008, с. 107]. Әкият, дастан, риваять, табышмак, мәкаль-әйтем кебек фольклор жанрларында төрле ышануларга нигезләнеп барлыкка килгән онимнар тупламасы мифонимия дип атала [Суперанская, 2006, с. 180]. Ономастик лексиканың бер катламын тәшкил иткән мифонимиягә кеше исемнәре, хайван, үсемлек, географик һәм космографик объект атамалары, шулай ук реаль булмаган предмет, объект исемнәре керә.

XX гасыр ахырында рус теле белемендә мифонимнарның үсеш-үзгәреш үзенчәлекләре Д.К. Зеленин, А.Н. Веселовский, О.М. Фрейденберг, П.Г. Богатырев тарафыннан лингвофольклористика кысаларында билгеләнсә, соңрак исә әлеге юнәлеш С.Е. Никитина, А.Т. Хроленко хезмәтләрендә үстерелә. Славян һәм рус телләрендә мифонимнар мәсьәләсе этнолингвистика кысаларында Т.А. Агапкина, Е.И. Алещенко, О.В. Белова, Е.Л. Березович, О.В. Волощенко, О.Г. Горбачевой, Н.В. Дранникова, Т.И. Кондратьева, С.Е. Никитина, В.Я. Пропп, С.М. һәм Н.И. Толстойлар, В.Н. Топоров, А.В. Юдин хезмәтләрендә өйрәнелә. Е.Л. Березович топонимия һәм фольклор арасындагы бәйләнешләр проблемасына мөрәҗәгать итеп, болай дип искәртә: «Топонимнарның фольклор ремотивациясе гомумтел ремотивациясе белән аңлатыла, шул рәвешле топонимнарның эчке формасы халык авыз иҗаты ярдәмендә ачыла» [Березович, 2016, с. 159].

Төрки-татар мифонимнарын өйрәнә башлауның беренче тәҗрибәсен Ибне Фадланның сәяхәтнамәсендә күзәтергә мөмкин. Ул, беренчеләрдән булып, Идел буенда алыплар турындагы легендада мифонимнарның кулланылышы хакында бәян итә. Алга таба алар Әбү Хәмид әл-Гарнати хезмәтендә (X–XI гасырлар), «Кодекс Куманикус» (XIV гасыр), «Казан тарихы» (XVI йөз) кебек тарихи ядкәрләрдә дә урын ала. XVIII гасырда исә Г.Ф. Миллернең «Описание живущих в Казанской губернии языческих народов» хезмәтендә (текст ахырында) мифологик эчтәлекле терминнарны аерып чыгару тәҗрибәсе күзәтелә һәм автор аларның рус теленә тәрҗемәсен дә китерә (Бог – Тере Гудай, Дьявол – Шайтан, Гора – Ата, Бугор – Им-ата һ.б.). Н.Ф. Катановның «Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в 1-м томе “Образцов народной литературы тюркских племен”» хезмәте [Катанов, 1888] мифонимнарны өйрәнүнең әһәмиятле чыганагы булып санала, анда фольклор исемнәре тарихи-лингвистик аспектта тикшерелә. Ул үзе төзегән Күрсәткечтә фольклорда кулланылган каһарманнарның исемнәрен, аларның вазифаларын, атамалар семантикасында чагылыш тапкан традицион эпитетларны санап китә. Н.Ф. Катановның әлеге хезмәте төрки мифонимика үсешендә җитди адым саналырга хаклы. XIX гасырның икенче яртысында К. Насыйри тарафыннан татар фольклористикасында беренче тапкыр мифологик персонажларны төркемләү (су астында торучы әкәмәтләр, җир өстендә яшәүче әкәмәтләр)

омтылышы ясала, *елан* белән бәйле *Ак елан, Аждаһа, Юха елан* кебек персонажларның генезисы, функцияләре билгеләнә, татар халкының ышанулар системасында «ия»ле авыруларның үзенчәлекләре тасвирлана.

Совет чорында Н. Исәнбәт татар мифларыннан материал туплый һәм аларны татар халык иҗатының афористик жанрларына багышланган саллы томнарына һәм башка хезмәтләренә кертә. XX гасыр ахырында исә төрки-татар мифологиясен һәм аның мифонимнарын өйрәнүгә Х. Ярми, Ф.И. Урманчеев, М.Х. Бакиров, Х.Ш. Мәхмүтов, Г.Х. Гыйльманов, К.М. Миңнуллин, Л.Ш. Җамалетдинов, А.Х. Садыйкова, Ф.З. Яхин, Л.Х. Мөхәммәтҗанова һ.б. фольклористларның хезмәтләрендә житди игътибар бирелә.

Татар тел белемендә Г.Ф. Саттаров, Ф.Й. Йосыпов, Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, М.И. Әхмәтҗанов һ.б.ның хезмәтләрендә төрле этник төркемнәрдә чагылыш тапкан мифонимнарны барлау, аларны классификацияләү максаты куела.

Мифонимнар башкорт [Хисамитдинова, 2010], азәрбайҗан [Халыгов, 2004, с. 25], төрек [Şahin, 2016, s. 64–69], казакъ [Керимбаева, 2004; Керимбаев, 2004], шор [Токмашев, 2005] телләрендә өйрәнелә. И. Шаһин билгеләвенчә, төрек тел белемендә антропонимик терминологиянең тар мәгънәдә өйрәнелүе мифонимнарны фольлористика фәне кысаларында гына карауга китерә. Ул, фикерен дәвам итеп, мифонимнарның лингвистик, морфологик, семантик үсеш-үзгәрешләрен ономастиканың өйрәнү объекты буларак тикшерергә тиешлеген бәхәссез дип саный [Şahin, 2016, s. 68].

Төрки-татар мифологиясендә мифонимнар тәңречелек тәгълиматына нигезләнгән көчләргә, төрле ияләр һәм түбән рухларга аерымланалар [ТМ, 1996, б. 8]. Әлеге бүленеш приципларын исәпкә алып, мифонимнарны тәңречелек тәгълиматы белән бәйле югары алла атамаларына (Җир-Су, Умай, Алас һ.б.), «түбән көчләрне» тәшкил иткән, алла статусына ия булмаган ияләргә, кара көчләргә, рухларга, һәм йола-гадәтләргә, ышануларга, кешенең көндәлек яшәеше белән бәйле мифологик персонаж исемнәренә аерып карарга мөмкин. Г.Х. Гыйльманов билгеләвенчә, «аллалар сыйныфыннан аермалы буларак, түбән мифология күк дөньясы белән түгел, күбрәк Җир дөньясы, кеше тормышы белән бәйләнгән» [ТМ, 1999:, б. 4]. «Югары» һәм «түбән» көчләргә аерымлануларыннан чыгып, мифонимнарның ике төре – теоним һәм демонимнар билгеләнә. Ф.И. Урманчеев «Татар мифологиясе» сүзлегендә аллалар, алиһәләр, явыз затлар белән бәйләнешле, «түбән» мифология каһарманнарын аерып күрсәтә [ТМ, 2008, б. 17–25].

Теонимнар – мифонимнарның бер төре буларак, илаһи көчләрнең исемнәрен тәшкил итәләр [Подольская, 1978, с. 125]. Теонимнар борынгы төрки чорда ук барлыкка килгәннәр. Билгеле булганча, төрки халыкларның

рухи мәдәнияте катлаулы һәм зур үсешкә ия була.

Төрки-татар теонимнарыннан Умай – борынгы төркиләрдә хатын-кыз башлангычын гәүдәләндергән уңдырышлылык алиһәсе. *Умай* сүзе борынгы заманнарда (б.э.к. кергән булырга тиеш. Бу сүз татар телендә *омай* > *ымай* > *май* күчешләре кичерә. *Май* татар сөйләшләрендә «күп; муллык» сүзен аңлата [ТТЭС – 2, 2015: 347]. Беренче тапкыр *Умай* мифонимы VII–VIII гасырларда рун язмасында телгә алына. Күк алласы Тәңренең хатыны дип кабул ителә. Аерым галимнәр фикеренчә, килеп чыгышы ягыннан Умай Иран мифологиясеннән Хумай-Һомай кош образы белән дә бәйле санала. Умайның вазифасы төрле халыклар мифологиясендә төрлечә күзаллана. Себер татарларында Умай турында мөһим мәгълүматлар сакланып калган. Мәсәлән, «Себер татарларында Умайны бала кендеге белән дә тиңләштерәләр. Моның нигезендә дә шул ук мәгънә ята: кешенең асылын билгеләүче, аңа сулыш, җан өрүче» [ТМ, 1996, б. 21]. Бу исә, үз чиратында, Себер татарларының башка төрки халыклар, бигрәк тә шул тирәдәге алтайлылар, хакаслар, телеутлар белән тыгыз этник һәм этник-мәдәни бәйләнешләрдә булуын төгәл раслаган күркәм күренеш [ТМ, 2011, б. 148]. Татарларда Умай турында карашлар кайбер башка төрки халыклардагы кебек төгәл һәм эзлекле түгел.

Төрки-татар дөньясында Урта дөнья алласы булган *Җирсу, Йер-су(б)* җир һәм су гәүдәләнешен чагылдыра [ТМ, 2009, б. 65]. Орхон-Енисей язмаларында беренче тапкыр Күлтәгин истәлегендә телгә алына: «Төркләрнең югары күге, төрекләрнең изге Җир-су шулай дип әйттеләр: “Төрки халкы юкка чыкмасын иде!” – дип әйттеләр». Борынгы төркиләрне һәрвакыт саклап, һәрбер эшләрендә ярдәм итеп торган Җир-су – төрле урыннарның, табигать объектларының (тау, урман, елга, күл) рух хуҗасы булып та саналган.

Мифологиянең түбән көчләрен төрле демоннар, кечкенә илаһи көчләр, ияләр, җеннәр тәшкил итәләр [Давлетшина, 2011, с. 60]. Демоннарның кешеләр арасындагы туганлык һәм көнкүреш мөнәсәбәтләре дә билгеләнә. Мифологик тикшеренүләрдән мәгълүм булганча, «түбән көчләр» «югары көчләргә» караганда борынгырак, чөнки әлеге катлам коллектив күзаллауга нигезләнә. Мифонимнарның «түбән» катлавын чагылдырган төре демонимнар дип атала [Şahin, 2016, s. 67].

Демонимнарның көндәлек тормыш белән бәйләнгән төркемнә «түбән» көчләрнең атамалары керә: *Бичура, Өй иясе, Су анасы, Урам иясе, Тыкрык иясе, Ындыр иясе, Умарталык иясе* h.б. Татар халкының традицион культурасында, гомуми һәм борынгыдан килгән карашлар буенча, кешенең тирә-ягында булган һәрнәрсәнең, предметларның, хәтта табигать күренешләренең үз иясе була. Ияләр үзләренең төп вазифаларын башкарган урыннарда – өйләрдә, абзарларда, су, елга, күлләрдә

гомер итәләр. Татар рухи мәдәниятенең җирле вариантларында атамаларда төрлелек күзәтелә. Томск татарларында Су ияләре, Урман иясе белән бәйле риваять-легендаларның күплеге билгеләнә [ТМ, 1996, б. 127; ТМ, 2011, б. 73].

Йорт иясе, абзар иясе турындагы сюжетлар Томск татарларында һәм башка җирле төркемнәрдә дә очрый. Свердловск өлкәсе татарларында *Сыу ийәсе, Сыу инәсе, Урман ийәсе, Абзар ийәсе, Мал хуҗасы, Абзар хуҗасы, Өй хуҗасы, Йорт хуҗасы Мижа хуҗасы, Өй ийәсе, Йорт ийәсе, Урам ийәсе, Каралды ийәсе, Ат ийәсе* мифонимнары чагылыш таба.

Җирле вариантларда очрый торган *Хозер Ильяс* персонажын (Хызыр, Хозер, Хозер бабай, Хызыр Ильяс һ.б.) юл иясе дип йөртәләр [Давлетшина, 2011, с. 61]. Татар халкы ышануларында киң таралыш тапкан Хозер Ильясның юл иясе буларак кабул ителүе, аның составындагы Ильяс образы белән бәйле дип тәгаенләнә. *Хизр, Хидр* – мифик пәйгамбәр. *Хидр* дигән могҗизалы зат турында легендалар Шумер-Аккад заманнарыннан ук булган. Шумерча бу сүз «яшел кеше, мәңге яшел» мәгънәсендә дә булган [ТТЭС – 2, 2015, б. 392]. Татар халкының ышануларында Хозер Ильяс – юлчыларга – юлдаш, адашкан кешеләргә ярдәм итә торган ак сакаллы карт буларак ачыклана. Ислам диненд*ә Ильяс пәйгамбәр* (христиан динендә Илия) буларак билгеле әлеге персонаж «җирдә һәм суда сәяхәт итүчеләрне яклаучы» дип характерлана. Татар паремиологик фондында *Хозыр* компоненты белән бәйләнешле «Авызына Хозыр төкергән» гыйбарәсе кызу канлы кеше турында әйтелә, татар телендә *Хозыр Ильяс* мифонимының тулы идиоматизация кичерүе күзәтелә.

Ислам мифологиясе белән бергә кергән демонимнарга *Җен, Шайтан, Иблис, Дәҗҗал* һ.б.ны кертеп карарга мөмкин. Мифологик караш буенча, алар җир өстендә, без яшәгән гадәти дөньяда гомер кичерәләр. Төркитатар мифологиясендә ислам мифологиясеннән алынган демонимнарның берсе – *Җен* – явыз рух, Аллаһ тарафыннан барлыкка китерелгән өч төркем акыллы затларның берсе. Р.Г. Әхмәтьянов *Җен* демонимын түбәндәгечә аңлата «җен диал. йен “злой дух, бес, джинн” ~ башк. *йен* > мар. диал. *зын,* удм. *зин* < гар. *җинн* “җен; яшерен зат” – *җнн* «яшерү» фигыленнән. *Әҗинә* “хатын җен, җен хатыны”» [ТТЭС – 1, 2015, б. 265]. «Җен» – нинди дә булса вазифа үтәвенә карап, кеше кыяфәтенә, предмет, атмосфера күренешенә керә алучы күренми торган демонимик зат. Җеннәр безнең тормышыбызга үтеп, кешегә күренми генә гаиләләре белән параллель тормышта яши алалар. «Җен демонимы ислам дине белән килеп керә һәм киң тарала, локаль мәдәнияткә нисбәтле трансформацияләнә һәм борынгы төрки мифологиянең архаик системасының җимерелү процессында яңа интерпретация ала» [Давлетшина, 2016, с. 27]. Коръән тәгълиматы буенча, Җеннәр

төтенсез уттан яратылганнар, теләсә нинди кыяфәткә керә алалар; үтә катлаулы эшләрне җиңел башкаралар. Җирдә Адәм галәйһиссәләмгә кадәр үк яшәгәннәр, гадәттә кешеләрнең дошманы буларак сурәтләнәләр. Адәм балалары белән Җеннәрнең үзара мөнәсәбәтләре Коръәндә дә әйтелә. Җеннәрнең бер төркеме Корьәнгә иман китереп, ислам динен кабул итә һәм аңа тугрылыклы булып кала, икенче төркеме исә Иблискә ияреп, Аллаһка иман китерүдән баш тарта һәм мәҗүсилектә кала.

Борынгы гарәп һәм ислам мифологиясеннән төрки-татар мифологиясенә үтеп кергән *Дәҗҗал* (гар. алдакчы, ялганчы) демонимы христиан динендәге Антихристка туры килә. Даджал (دَجَّالٌ гарәп «ялганчы») – антихрист, антимессия, ахырзаманда килүче. Гарәп телендә *Дәтьял* «антихрист; изверг» дигәнне аңлата. Р.Г.Әхмәтьянов карашынча, *Дәтьял* демонимының килеп чыгышы гарәпчәдән түгел, башка чыганакка да карарга мөмкин (*Дециал* – «унынчы бала» исеме – *Дектиан* дип әйтелгән, тарихта Дециал буларак билгеле) [ТТЭС – 1, 2005, б. 241]. Татар телендә *дәҗҗал* сүзе күчерелмә мәгънәдә «ялганчы, алдакчы» дигәнне дә аңлата [ТТАС, 2005: 154]. Дәҗҗал хәдисләрдә һәм ахырзаман белән бәйләнешле дастан-кыйссаларда телгә алына. Мөселман тәгълиматы буенча, Дәҗҗалның эш-гамәлләре Иблис белән бәйләнгән.

Демонимнарның икенче төркемен аллалар дәрәҗәсендә торып, ниндидер гайре табигый көч-куәткә, кодрәткә ия көчләрнең атамалары тәшкил итәләр. Көндәлек тормышта очраган көчләрдән аермалы буларак, алар башка дөньяда яшиләр. Төрки-татар мифологиясендә төрле ияләргә багышланган мифологик хикәятләр җитди урын алып тора. *Су анасы* һәм *су атасы, су иясе* образлары барча төрки халыкларда (бигрәк тә кыпчакларда) очрый. Фольклордагы Сусылу образы татар-башкортларда гына чагылыш таба [ТТЭС – 2, 2005, б. 176]. Татар диалектларындагы *суwәсе* «су иясе» [ТТЗДС, 2009: 582], *сумийә* «су иясе» [ТТЗДС, 2009, б. 586] кебек вариантларда борынгы фонетик яңгыраш һәм күчеш чагыла. Су асты патшалыгы белән бәйле *Су анасы* образы – киң таралган сюжетларның берсе. Ул озын чәчле, куркыныч хатын-кыз образында күзаллана. Шулай ук демонимнар арасында татар фольклорында *Су иясе, Су анасы, Су бабасы* образлары да очрый. *Су кызы* образы татар халкының иң борынгы дастаннарыннан саналган «Түләк һәм Сусылу» дастанында чагылыш таба.

Татар мифологиясендә *Бичура* демонимы төрки-татар дөньясында киң таралган. *Бичура* диал. *пичура, мичура, бисура, мисура* «домовой». *Бичен, Мичкәй, Присура, Мичура вариантлары* бичуралар мич тирәсендә яшиләр дигән мифның чагылышы [ТТЭС – 1, 2015, б. 191]. Бичура – йорт иясе, йорт хуҗасы, йорт пәрие [ТТАС – 1, 2015, б. 545]. *Мич артында мичура билен буып утыра* (себерке) дигән татар табышмагында *Бичура* демонимы

чагылыш таба. Бичураның шактый катлаулы, каршылыклы, өй-йорт тирәсендә, хәтта урманнарда гомер итүче затларга да якын торган хәшәрәт булуы билгеләнә [ТМ, 2008, б. 227]. Татар мифологиясендә бичураларның ике төре билгеләнә: бер төркеме кешеләргә вак-төяк явызлыклар эшләп торса, икенчеләре яхшылыклар кыла икән.

Телнең этномәдәни тирәлегендә мифонимнар үзенчәлекле ономастик парадигманы тәшкил итеп, халык турында мәдәни-тарихи, мифологик, этномәдәни белемне поэтик чагылдыру вазифасын үтиләр. Мифонимнар мәгънә бердәмлеген һәм кеше тарафыннан тирә-юнь турындагы мәгълүматны ачалар, шулай ук телнең этномәдәни тирәлеген ачыкларга ярдәм итәләр. Мифонимнар – диахроник семантик үсешкә ия булып, халыкның психологик торышын, күзаллауларын ачарга ярдәм итә торган берәмлекләр.

Әдәбият

Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Мифопоэтический образ пространства. М.: КомКнига, 2010. 240 с.

Давлетшина Л. Религиозно-мифологические представления о «нечистой силе» в традиции тюменских татар // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 9. Ч. 1. С. 25–27.

Катанов Н.Ф. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в первом томе Образцов народной литературы тюркских племен, собранных В.В. Радловым: Представлено Акад. в заседании Ист.-филол. отд. 22 сент. 1887 г. / сост. Н.Ф. Катанов. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1888.

Керимбаев Д.М. Состав и этнолингвистическая характеристика собственных имён казахского фольклора: автореф. дис. ... канд. филол. н. Алматы, 2004. 28 с.

Керимбаева С.Е. Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алматы, 2004. 28 с.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр: Ике томда. Беренче том. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 339 б.

Подольская Н.В. Словарь русский ономастической терминологии. М.: Русские словари: Астрель, 1988. 135 с.

Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1990. 276 б.

ТМ, 1996 – Татар мифлары: Ияләр, ышанулар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар. Казан: Татар. кит. нәшр., Т. 1. 1996. 384 б.

ТМ, 2008 – Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 1 т. (А–Г) / Фатих Урманче. Казан: Мәгариф, 2008. 303 б.

ТМ, 2009 – Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 2 т. (Д–С) / Фатих Урманче. Казан: Мәгариф, 2009.

ТМ, 2011 – Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 3 т. (С–Я) / Фатих Урманче. Казан: Мәгариф, 2011. 198 б.

Токмашев Д.М. Теоретические проблемы фольклорной ономастики [Электронный ресурс] // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – № 9. – URL: http://cyberleninka.ru/article/ n/teoreticheskie-problemy-folklornoy-onomastiki-na-materiale-shorskogo-folklora

ТТАС, 2005 – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. 848 с.

ТТАС, 2015 – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: Т. 1: А–В. Казан: ТӘһСИ, 2015. 712 б.

ТТЗДС – Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 836 с.

ТТЭС – 1 – Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: 2 томда. 1 том (А – Л). Казан: Вакыт, Мәгариф, 2015. 543 с.

ТТЭС – 2 – Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: 2 томда. 2 том (М–Я). Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 567 б.

Хазиева-Демирбаш Г.С. Татарские личные имена в этнокультурном пространстве языка. Казань: Магариф – Вакыт, 2017. 444 с.

Халыгов Ф.Р. Фольклорная ономастика азербайджанского языка: автореф. дис. ... д-ра филол. н. Баку, 2004. 55 с.

Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. М.: Наука, 2010. 456 с.

ЭСЛТП – Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык: в 2-х томах / А.Н. Тихонов, Р.И. Хашимов, Г.С. Журавлева и др. / под общ. ред. А.Н. Тихонова, Р.И. Хашимова. Т. 1. М.: Флинта: Наука, 2008. 820 с.

Яхин Ф. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. Казан: Татар. дәүләт гуманитар ин-ты, 2000. 286 б.

Şahin İ. Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla). Ankara: Pigem Akademi, 2016. 155 s.

Хаҗиева-Демирбаш Гүзәлия Сәйфулла кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре